

Tuula Hurskainen, Jarmo Saarti ja Kimmo Tuominen

AINEISTOJEN YHTEISKÄYTTÖ JA MURTUVAT EKOSYSTEEMIT - ILDS2019-KONFERENSSI PRAHASSA

Interlending and Document Supply (ILDS) -konferenssi järjestettiin tänä vuonna Prahassa ja se oli järjestyksessään jo kuudestoista. Konferenssi pidetään joka toinen vuosi ja sen keskipisteessä on kirjastojen välinen aineistojen yhteiskäyttö ja siihen liittyvien käytäntöjen kehittäminen. Tänä vuonna teema oli *Maksumuurien taakse: aineistojen yhteiskäyttö murtuvien ekosysteemien aikakaudella*. Teema kuvaa hyvin jo pitkään käynnissä ollutta muutosta perinteisestä, fyysisten aineistojen kaukolainaamisesta kohti monimuotoista digitaalista toimintaympäristöä. Tässä aineistojen ja erilaisten käyttöympäristöjen moninaisuus asettaa sekä haasteita että mahdollisuuksia tietoaineistojen yhteiskäytölle.

Konferenssin järjestäjät – Tšekin teknillinen kansalliskirjasto ja IFLAN DDRS (Document Delivery and Resource Sharing) -komitea – halusivat haastaa alan toimijoita tänä vuonna keskustelemaan niistä toimintatavoista ja strategioista, joilla uudenlainen ja kehittyvä digitaalinen toimintaympäristö voidaan ottaa haltuun. Tärkeimpiä kysymyksiä tässä olivat: avoimen tieteen haasteet ja mahdollisuudet kirjastoille, juridiset ja taloudelliset haasteet avoimessa tieteessä ja perinteisten aineistojen

Konferenssin paikkana oli Prahassa sijaitseva Tšekin teknillinen kansalliskirjasto. Kirjaston alakerran kokoelmaluettelopäätteillä saattoi pelata myös videopelejä. Tilan eri kerroksia koristivat romanialaisen taiteilijan Dan Perjovschin sarjakuvamaiset piirroksat.

yhteiskäytössä, tekijänoikeuteen liittyvät kysymykset ja se, onko ylipäätään mahdollista hyödyntää jo olemassa olevaa globaalia kirjastoinfrastruktuuria osana erityisesti tutkimuksen tiedonkäyttöä ja aineistojen saatavuutta avoimen tieteen aikakaudella.

Konferenssiin osallistui tänä vuonna noin 130 henkilöä kaikkiaan 31 maasta. Konferenssin esitykset myös lähetettiin suoratoistona ja ne tulevat löytymään verkosta konferenssin jälkeen. Esitykset, artikkelit ja abstraktit löytyvät linkitettyinä konferenssin ohjelmasivuston kautta osoitteesta <https://ilds2019.org/program>.

Avoin julkaiseminen ja kehittyvien maiden tieteen näkyvyys

Latinalaisen Amerikan avoimen julkaisemisen konsortion vetäjänä toimiva BIANCA AMARO, konferenssin pääpuhujana, esitteli hanketta, jonka tavoitteena

on avata kaikki Latinalaisessa Amerikassa tuotetut tutkimusjulkaisut. LA Referencia (<http://www.lareferencia.info>) -palvelusta löytyy jo yhteensä noin 1,7 miljoonaa tieteellistä julkaisua yhdeksästä latinalaisen Amerikan maasta. Palvelu käsittää sekä tieteelliset artikkelit, raportit että opinnäytetyöt.

Keskeinen syy LA Referencian perustamiseen oli se, että espanjan- ja portugalinkielinen tieteellinen julkaiseminen jää helposti näkymättömäksi englanninkielisille julkaisuille tehdyissä palveluissa. Hän korostikin jakoa pohjoiseen ja eteläiseen maantieteelliseen alueeseen tieteen tekemisessä. Pohjoisen alue on käytännössä luonut yksikielisen tieteellisen julkaisemisen tavat ja niihin liittyvät palvelut. Muilla kie-

Konferenssin osallistujajoukkoa kuvaaja: Radka Tomašiková

lillä on vaikeaa läpäistä tämän tieteellisen tuotantotavan muuri ja saada omaa tuotantoaan näkyville.

Tähän liittyy myös tutkimuksen vaikutuksen mittaaminen ja tutkijoiden meritoitumisen arviointi. Amaro korosti, että muutoksen tulee lähteä tieteen englanninkieliseltä alueelta, koska se on mallina tutkijoiden urakehitykselle myös eteläisissä maissa. Moniarvoisen ja monikielisen tieteen näkyvyyden lisääminen on avoimen tieteen ja erityisesti avoimen julkaisemisen avulla mahdollista. Amaron mukaan yhteinen portaali koko Latinalaisen Amerikan tutkimusjulkaisuihin on lisännyt tutkimuksen näkyvyyttä ja vaikuttavuutta.

Kaukolainaus, aineistojen yhteiskäyttö ja avoin julkaiseminen kehittyvät eritahtisesti

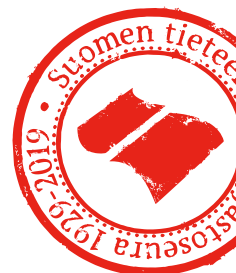
Esityksiä kuunnellessa huomasin ensinnäkin sen, että kirjastojen välinen aineistojen lainaus on edelleen merkittävässä roolissa varsinkin kehittyvissä maissa, joissa painettujen aineistojen kokoelmat ja resurssit niiden hankkimiseen ovat olleet ja ovat vieläkin rajallisia. Hyvänä esimerkkinä tästä oli valkovenäläisten esitys, jossa he kertoivat vapaakappalejärjestelmänsä kehittämisestä ja siitä, miten järjestelmän avaaminen kirjastojen väliseen yhteislainaukseen on helpottanut aineistojen saatavuutta. Painettujen aineistojen kaukolainaus näyttää kuitenkin muodostuvan digitaalista ai-

neistojen jakelua ja käyttöä tukevaksi palveluksi.

Omassa esitelmässämme (Saarti & Tuominen) selvitimme kaukolainojen kehitystä KITT-tilastojen valossa. Näyttää siltä, että kaukolainamäärät ovat Suomessa kansallisesti vähentyneet sitä mukaa, kun e-lehtipaketit ja e-kirjat ovat yleistyneet. Samanaikaisesti on syntynyt myös uudenlaisia tapoja välittää aineistoa.

Tarkastelimme ResearchGatea (RG) esimerkkinä tutkijoille suunnatusta sosiaalisen median palvelusta, jonka keskeisimmät funktiot ovat digitaalisten tekstien välitys, verkostoituminen ja oman tutkimustyön näkyvyyden lisääminen. Kävimme läpi kaikkien suomalaisten yliopiston instituutiokohtaiset RG-tilastot: jo palveluun lisättyjen tieteellisten artikkeleiden viikkokohtaiset latauskerrat tuottavat merkittäviä lukuja. RG:n ja sen sukulaispalvelut saattavat selittää sitä, miksi kaukolainat eivät juuri lisääny niissä tilanteissa, joissa esimerkiksi Elsevierin tai Taylor & Francisin kaltaisten kustantajien kanssa ei ole voimassa olevaa sopimusta. Toinen tähän vaikuttava seikka on tietenkin avoin julkaiseminen – e sekä kultaisessa, hybridissä että vihreässä muodossaan. Tieteellisiä artikkeleita alkaa löytyä tätä nykyä muualtakin kuin kustantajien palveluista.

Yhteinen portaali koko Latinalaisen Amerikan tutkimusjulkaisuihin on lisännyt tutkimuksen näkyvyyttä ja vaikuttavuutta.

ResearchGaten käyttö ei toki ole tutkijan tai yliopiston kannalta ongelmatonta. Se on tekijänoikeuksien kannalta harmaa palvelu, ikään kuin laillisen ja laittoman käytön rajatapaus. Tekijäoikeusongelmien vuoksi RG on joutunut poistamaan palvelustaan 1,4 miljoonaa artikkelia vuonna 2017. Vastuullisen tieteen aikakautena mm. tieteellisten kirjastojen kannattaa pitää huolta siitä, että tutkijat eivät ajaudu lainrikkomuksiin tiedonsaantivaikeuksien vuoksi, vaikka ei olekaan todennäköistä, että kustantajat haastaisivat yksittäisiä tutkijoita oikeuteen.

Professori MARTIN GRÖTCHEL (Berliinin-Branderburgin luonnon- ja ihmistieteiden akatemia) piti esityksen Project DEAL:ista, saksalaisten yliopistojen ja tutkimuslaitosten yhteenliittymästä, joka ajaa voimakkaasti suurten lehtipakettien tilausmaksujen konvertointia julkaisumaksuiksi. Grötchelin teorian mukaan julkaiseminen muodostuu kultaiseen avoimuuteen siirryttäessä halvemmassi ja läpinäkyvämmäksi. Idea on, että Saksa maksaa oman osuutensa (5–6 %) kansainvälisen julkaisemisen kustannuksista ja että muut maat vastaisivat omasta osuudestaan, vaikka eivät olisikaan Saksan kaltaisia talousmahteja. Grötchelin retoriikassa kultainen avoin saatavuus on ikään kuin hyvin baanaa nielevä Audi tai Mersu, kun sen sijaan vihreä linja köröttelee hevosrattailla.

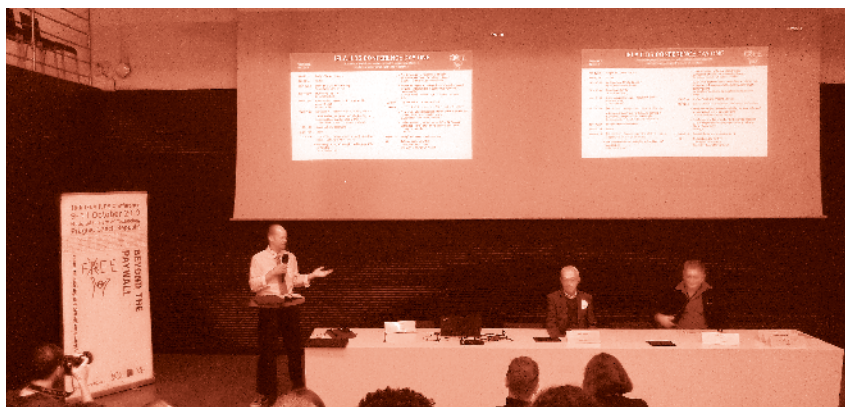
DEAL:in neuvottelut ovat olleet jumisissa Elsevierin kanssa, mutta Wileyn osalta on saatu aikaiseksi suuri

sopimus, joka perustuu artikkelikoh- taiseen 2750 €:n julkaisu- ja lukumak- suun. DEAL:in haasteena Grötchel piti kustannusten jakamista konsortion sisällä tutkimusintensiivisten ja lähinnä lukemiseen keskittyvien organisaatioiden välillä. Optimistina hän kuitenkin uskoi tähänkin löytyvän ratkaisun. Esitelmän jälkeisessä keskustelussa kiinnitettiin huomiota Grötchelin voimakkaaseen kultaisen tien retoriikkaan ja tähdennettiin sitä, että kaikilla ei ole Saksan kaltaisen maan neuvotte- luvuomaa. Avoimien Publish and Read -sopimusten tuottamat kustannussää- töt näyttävät Suomestakin käsin varsin kaukaisilta.

**Grötchelin retoriikassa kul-
tainen avoin saatavuus on
ikään kuin hyvin baanaa
nielevä Audi tai Mersu,
kun sen sijaan vihreä linja
köröttelee hevosrattailla.**

**Kuinka yhteiskäyttää
digitaalisia aineistoja?**

Digitaalisten aineistojen yhteiskäyttö etenee kahta peruslinjaa. Ensimmäinen tapa yhteiskäyttöön on tutkimusjulkaisujen ja opinnäytetöiden avaaminen, mikä näyttää olevan keskeisin tavoite tieteellisten julkaisujen laajalle yhteiskäytölle koko maailmassa. Toinen, hitaammin kehittyvä tapa on instituutiokohtai-

DDRS-komitean puheenjohtaja Peter Collins (Pensylvanian yliopiston kirjasto) avaa konferenssin. Pöydän ääressä Martin Svoboda, Tšekin teknillisen kansalliskirjaston johtaja, ja konferenssin järjestelyjä koordinoitunut Sasha Skenderija.

siin digitaalisiin kirjastoihin hankittujen aineistojen, erityisesti e-kirjojen avaaminen yhteiskäyttöön. Tältä osin tekijän- ja sopimusoikeudelliset esteet ja eri maiden käytännöt näyttävät estävän laajojen kansainvälisten toimintatapojen syntyminen. Esitysten perusteella kirjastojen tulee pyrkiä sopimuksissaan neuvottelemaan oikeuksista aineistojen yhteiskäyttöön, jos sille on tarvetta. Pohjoisamerikkalaisissa tieteellisissä kirjastoissa tällaisia ratkaisuja on testattu ainakin joissakin alueellisissa konsortioissa.

Toinen, mutta hitaampi tie, on yrittää vaikuttaa kansalliseen ja kansainväliseen lainsäädäntöön, jotta siihen saataisiin erityisoikeuksia kirjastoille. Tällä hetkellä näyttää siltä, että tällaiset oikeudet ovat helpointa saavuttaa joko erityisryhmille (esim. näkövammaiset), muistiorganisaatioille ja/tai erityiskäyttöön (esim. tutkimukseen ja opetukseen liittyvät poikkeukset).

Kaukolainaus - vanhanaikaista vai edellä aikaansa?

BERTHOLD GILLIZER (Bawarian State Library) edusti puheenvuorollaan kirjastoa, joka on Saksan tärkein kaukolainaa kirjasto ja hyvin korkealla myös maailmanlaajuisesti OCLC-mittareilla laskettuna. Gillizer kyseenalaisti ajatuksen siitä, että kaukolainaus olisi internetin alle jäänyt täysin vanhentunut toimintatapa. Jos kaukolainausmetodit vain pidetään ajan tasalla, on kaukolainaus edelleen hyvä tiedonhankinnan ja dokumenttien välitysmuoto.

Gillitzer totesi, että kaukolainaus voisi kutsua jopa nykyaikaiseksi ajateltavaksi. Väitettään hän perusteli jakamistalouden suosion nousulla ja rinnasti kaukolainauksen autojen yhteiskäyttöön. Eikö kaukolainaus olekin ikään kuin jakamistalouden edelläkävijä? Kaikkea ei tarvitse omistaa itse, eikä kaikkea välttämättä edes pysty hankkimaan omakseen vaikka haluaisi.

Mikään kirjasto ei pysty hankkimaan ja säilyttämään kaikkea sitä tietomäärää jota sen asiakkaat tarvitsevat, etenkin jos tarpeet ovat satunnaisia. Vaikka kaukolainausta ei voi syrjäyttää monia muita sen rinnalle (ja jopa tilalle) tulleita uudempia tapoja hankkia tietoa, on sillä paikkansa, jota ei voi täysin muilla keinoin korvata. Nykyisessä dokumenttien välityksen sekamelskassa se on myös turvallinen väylä tiedon äärelle.

Digitaalisissa aineistoissa on monia haasteita, esimerkiksi se, että internetissä on runsaasti tietoa joka ei ole siellä pysyvästi ja kirjaston hankkimat oikeudet e-lehtiin voivat päättyä, kun sopimukset raukeavat.

Yksi kaukolainauksen vaikeuksista, josta on puhuttu jo vuosia, on elektronisen materiaalin saatavuuden heikkous. Lainapyyntöistä yhä useampi jää toteutumatta, koska lähetävä kirjasto ei voi lainata hallussaan olevia e-kirjoja eteenpäin. Saatavuutta heikentää myös se, että monet teokset julkaistaan vain e-muodossa. Myös elektronisten artikkeleiden edelleen toimittamisessa on rajoituksia. E-jul-

kaisuille pitäisikin saada samat lainausoikeudet kuin painetulle materiaalille, mutta miten? Tämä on mahdollista, jos kirjastot saavat neuvoteltua e-lainauksen mahdollistavia sopimuksia ja tekniset ratkaisut ovat tähän tarkoitukseen ajantasaisia. Toki asiaa voidaan tukea myös lainsäädännöllisillä ratkaisuilla.

Bawarian library network – alueellinen kirjastokimppa Saksassa – perustettiin vuonna 2015 pohtimaan ratkaisuja e-julkaisujen lainaamisen helpottamiseksi. Testattiin ja sen myötä todettiin, että teknisesti on mahdollista rajata e-kirjojen kaukolainaus niin, että kirjasto saa lainata julkaisua vain tietyn määrän kertoja kalenterijakson aikana. Toimintamalli mahdollistaa sen, että useammalla kirjaston asiakkaalla on yhtä aikaa pääsy saman julkaisun äärelle, toisin kuin painetuilla kirjoilla joista yksi kirja lainataan vain yhdelle lukijalle kerrallaan. Asiakas ei tilaa kirjaa suoraan lainaavalta kirjastolta vaan oman kirjastonsa kaukolainauksen kautta, jotta toiminta olisi hallittua. Pääsy lainattavaan julkaisuun on rajattu ja rajaus on mahdollista tehdä myös maantieteellisesti

Konferenssipaikan tilat ulkoapäin – akateemisen kirjaston lisäksi tiloissa sijaitsee yleinen kirjasto.

esimerkiksi tietyin maan rajojen sisällä tapahtuvaksi.

Bawaria-pilotissa oli mukana yksi-toista eteenpäin lainaavaa kirjastoa ja vastaanottavassa päässä 30 kirjastoa. Julkaisijapuolella toimijoita oli viisi. Julkaisut olivat säilössä palvelimella ja sen avulla rajaaminen oli mahdollista toteuttaa automatisoidusti. Lainausmääräkiintiötä oli mahdollista myös nostaa erikseen niin sovittaessa. Koska elektronisilla julkaisuilla oli laina-ajat kuten painetuillakin teoksilla, laina-ajan jälkeen julkaisu ei ollut enää luettavissa vaan se raukesi. Esimerkkinä kahden viikon käyttö- tai laina-aika. Saatavuus ei ollut täysin rajatonta ja kaukolainan välittäminen kolmannele osapuolelle asiakkaan tai kirjaston toimesta voitiin estää. Julkaisuja on saatavilla 20 000 ja toteutuneita pyyntöjä neljän vuoden aikana oli lähes 3000. Kaikkiaan 75 % tilauksista oli uniikkeja; vain 16 % tapauksista samaa julkaisua tilattiin kahdesti ja vain 3 % kolme kertaa.

Bavarian-kokeilussa huomattiin, että tekninen puoli asiassa ei ole ongelma. Vaikeinta olivat neuvottelut kustantajien kanssa. Monet kustantajien pelot kuitenkin osoittautuvat turhiksi, kuten se, että lainattu julkaisu pääsisi leväämään lainaajalta eteenpäin täysin holtittomasti. Rajaukset toimivat ja tilastojen kerääminen tapahtumista on ollut helppoa ja selkeää.

Gillizerin mukaan kaukolainaaminen on hyvä vaihtoehto laittomasti liikkuville dokumenteille. Näin ollen

tämä ratkaisumalli hyödyttää sekä kirjastoja että julkaisijoita. Tällaista mallia olisi kenties hyvä testata myös Suomen olosuhteissa.

Lopuksi

Tämänvuotinen ILDS-konferenssi antoi hyvän käsityksen kaukolainauksen ja resurssien jakamisen globaalista kokonaistilanteesta. Kaukolainaus on aina ollut kansainvälistä ja verkottuvaa yhteistyötä, jolla on roolinsa myös vastaisuudessa. Kaukolainayhteistyön tavoitteena on ollut purkaa maksu- ja muita muureja informaation yhteiskäytön tieltä, ja tässä mielessä kaukopalvelu on toiminut tärkeänä avoimen tieteen ja kirjastoalan kansainvälisen verkostoituminen edelläkävijänä. Nyttemmin kaukopalvelua ei tietenkään tarvita siellä, missä avoimuus jo valmiiksi toteutuu. Maailmassa riittää kuitenkin paljon selvitettävää ja haettavaa, ja tutkimuksen virittämät tiedontarpeet ovat moninaisia. Todennäköisesti kirjastoissa siis tehdään kaukopalvelua ja yhteiskäytetään resursseja vastaisuudessakin.

Grötchelien esittelemä auto-hevoskärryvertaus sai ajattelemaan sitä, että myöskään avoimen julkaisemisen liikkeen sisälle ei kannataisi rakentaa keinotekoisia raja-aitoja. Vaikka avoin julkaiseminen voi edetä useita reittejä pitkin, suunta voi silti olla sama. Tässä mielessä vihreän tien vähättely ei ole aiheellista. Vihreä ja kultainen tie voivat vastaisuudessa tukea toisiaan, ja esimerkiksi rinnakkaistallenteiden

määrän tuntuva lisääntyminen voi vastaisuudessa helpottaa lehtipakettineuvotteluja. Kansallisesti tarvitsisimme toki lainsäädännöllistä tukea vihreän avoimen julkaisemisen toteuttamiseen, jotta kustantajat eivät voisi sanella julkaisuembargojaan rinnakkaistallentamiselle. Lainsäädännöllisiin ratkaisuihin on viime aikoina ylletty muun muassa Ranskassa ja Alankomaissa. Britanniassa puolestaan kehitetään mahdollisemman esteettömän rinnakkaistallennuksen mahdollistavaa *UK Scholarly Communications* -lisenssiä.

Aineistojen avaamisella kaikkien käyttöön – joko digitaalisesti tai sitten yhteiskäytöllä – on myös poliittinen merkitys erityisesti kehittyvissä maissa. Kaikilla kansakunnilla ja kirjastoilla ei ole varaa julkaisemisen kohoaviin kustannuksiin ja tilanne ei ole enää myöskään mustavalkoinen: myös kehittyneissä maissa taloudelliset haasteet ovat arkipäivää. Kiertotalouden hengessä aineistojen yhteiskäyttö edistää kestävästä kehitystä oppimisessa ja tutkimuksessa, jotka puolestaan ovat parhaita keinoja edistyä kohti kestävästä maailmaa! ♦

Tietoa kirjoittajista:

TUULA HURSKAINEN
tietopalvelusihteeri
Suomen ympäristökeskus
tuula.hurskainen@syke.fi

JARMO SAARTI
kirjastonjohtaja
Itä-Suomen yliopisto
jarmo.saarti@uef.fi

KIMMO TUOMINEN
ylikirjastonhoitaja
Helsingin yliopiston kirjasto
kimmo.tuominen@helsinki.fi